श्री शिवाजी शिक्षण संस्था, अमरावती द्वारा संचालित

जे. डी. पाटील सांगळूदकर महाविद्यालय
दर्यापूर, जि. अमरावती

NAAC Re-accredited 'B'

मराठी विभागाद्वारा आयोजित

राष्ट्रीय परिषद
National Conference

समाज आणि साहित्य

(आधुनिक भारताच्या विकासात समाजसुधारक, विचारवंत आणि साहित्यिकांचे योगदान)

बुधवार, दिनांक २८ फेब्रुवारी २०१८

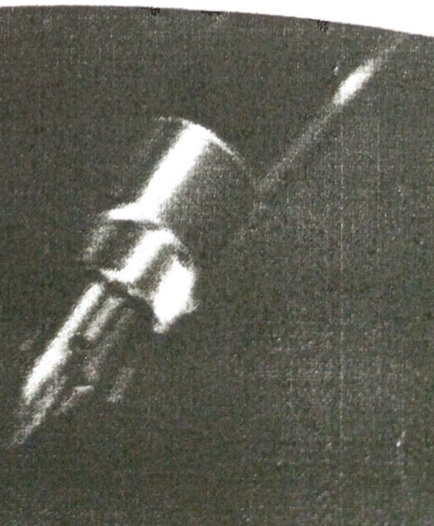

विचारवेध

आधार पब्लिकेशन्स अँड रिसर्च सेंटर, अमरावती यांचे संयुक्त विद्यमाने

श्री. शिवाजी शिक्षण संस्था, अमरावती द्वारा संचालित

जे. डी. पाटील सांगळूदकर महाविद्यालय, दर्यापूर, जि.अमरावती

NAAC Re-acredited 'B'

मराठी विभागद्वारा आयोजीत

राष्ट्रीय परिषद

(National Conference)

समाज आणि साहित्य

(आधुनिक भारताच्या विकासात समाजसुधारक, विचारवंत आणि साहित्यिकांचे योगदान)

बुधवार, दिनांक २८ फेब्रुवारी २०१८

विचारवेध

आयोजक

डॉ. रामेश्वर मा. भिसे,

प्राचार्य

संपादक

डॉ. मि. ना. भिलपवार

डॉ. वि. अ. कोकणे

प्रा. सं. ज. आगलावे

आधार सोशल रिसर्च ॲण्ड डेव्हलपमेंट ट्रेनिंग इन्स्टिट्यूट, अमरावती

यांचे संयुक्त विद्यमाने

INDEX

	Author	Title of Research Paper	Pg.No.
1	डॉ. अतुल टेवरे	ज्ञानेश्वर : समाज रक्षक संतकार्य	1
2	संदिप धन्यकुमार आबेकर	संत, पंत, तंत, लोकसाहित्य व समाजप्रबोधन	3
3	प्रा.डॉ.प्रमोद दामोदर देवके	संत साहित्याचा समाजावरील प्रभाव	8
4	प्रा. लक्ष्मण भिकाजी कोठावळे	संतसाहित्य आणि समाज प्रबोधन	11
5	प्रा.डॉ. संतोष तुकाराम कदम	महात्मा जोतिबा फुले यांची हंटर आयोगासमोरील साक्ष	15
6	प्रा. डॉ. द. के. गंधारे	समाजसुधारक महात्मा फुले यांचे वैचारिक साहित्य व समाजपरिवर्तन	20
7	प्रा.डॉ.हरिदास आखरे	संत साहित्यातील समाज प्रबोधन	24
8	प्रा.डॉ.शरद वाघोळे	नव्वदोत्तरी ग्रामीण साहित्यातील बदलते समाजजीवन	28
10	प्रा. अनिल स. बाभूळकर	साठोत्तरी काळातील वैदर्भीय मराठी कवितेतील कृषिनिष्ठ जाणिवा	32
11	प्रा.रवींद्र दे.डाखोरे	महात्मा फुले यांचा मराठी ग्रामीण साहित्यावरील प्रभाव	37
12	प्रा. सुधाकर प्र. खंडारे	आधुनिक भारताच्या घडणीत समाजसुधारकांचे योगदान	40
13	डॉ. पंकज वानखडे	महात्मा फुले यांचा बुद्धिप्रामाण्यवाद	42
14	मिलिंद नामदेवराव भिलपवार	लोकसाहित्याच्या अभ्यासाची व्याप्ती	45
15	प्रा. डॉ. ममता जानराव इंगोले	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथा-कादंबऱ्यातील नायिका	47
16	प्रा. विवेक गं. देशमुख	संत साहित्य व समाज प्रबोधन	53
17	दिवाकर भिमराव पेठे	आधुनिक भारताच्या घडणीत डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे योगदान	55
18	प्रा. सारिका दादाराव पाचराऊत	मराठी ग्रामीण कविता	57
19	राहुल मनोहरराव बेहेरे	आधुनिक भारताच्या घडणीत महात्मा गांधीजीचे योगदान	61
20	प्रा. डॉ. रणजीत गणोदे	विनोदातून प्रकट होणारी समाजावस्था	63
21	प्रा. अशोक महादेवराव गवई	आधुनिक भारताचे समाजसुधारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थिक विचार	66
22	रविंद्र दत्तात्रय मानकर	आधुनिक भारताच्या घडणीत नेहरू युगाची (सन १९४७-१९६४) प्रासंगिकता	68
23	डॉ. अविनाश श. धोबे	राष्ट्रसंतांचे आर्थिक चिंतन व आजचे समाजवास्तव	70
24	प्रा. डॉ. गजानन गोपाळराव हेरोळे	आधुनिक मराठी साहित्य आणि कविता	75
25	प्रा. डॉ. विनोद अवधूतराव कोकणे	म. फुले यांचे स्त्री स्वातंत्र्यासंबंधी विचार.	77

ISBN 978-93-86623-44-1

मराठी ग्रामीण कविता

प्रा. [illegible]
डॉ. एच. एन. सिन्हा महाविद्यालय, पातूर जि. अकोला

१९६० साली संयुक्त महाराष्ट्राची एक मराठी भाषिक राज्य म्हणून स्थापना झाली. लोकशाही व [illegible] [illegible] यांनी बहुजन समाजाला आपल्या हक्कांची आणि सहभागाची जाणीव झाली. ग्रामीण भागातून एक नव नेतृत्व उदयाला आले आणि त्याने झपाट्याने राजकीय सत्ता आपल्या हाती घेतली. आर्थिक [illegible] सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले आणि तिथे [illegible] [illegible] योजना, नवे तंत्रज्ञान, पाणीपुरवठा व वाहतुकीच्या सोयी, सहकारी संस्था आणि पंचायतराज यामुळे हळू-हळू ग्राम पातळीवर बदल होऊ लागले. [illegible] शिक्षणाचे लोण, प्रसार या सर्वांचा योग्य तो परिणाम दिसू लागला. नवशिक्षितांची एक नवी पिढी निर्माण झाली. या पिढीतील संवेदनशील मनाला पूर्वीच्या साहित्यातील चित्रण अपुरे व कृत्रिम वाटू लागले. परिणामत: अशा नवशिक्षित पिढीच्या संवेदनशील मनाने आपले जीवनानुभव साहित्याच्या माध्यमातून अभिव्यक्त करण्यासाठी लेखणी हाती घेतली. वर्ग, जात, अनुभवविश्व, नागर अभिरुची विषयी [illegible] असे अनेक अंगाने १९६० नंतरच्या साहित्यात दृश्यरूप बदल झाले.

१९६० नंतरच्या ग्रामीण कवितेचा विचार करताना पहिले नाव आनंद यादव यांचे घ्यावे लागते. आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्हींच्या बाबतीत जीवनाशी अत्यंत प्रामाणिक राहणारी त्यांची कविता 'हिरवे जग' (१९६०) मध्ये आढळते. मुख्यत: सामान्य शेतमजुराचे जीवन त्यांच्या कवितेत केंद्रस्थानी आहे.

'हिरवे जग' च्या पाठोपाठ प्रसिद्ध झालेल्या राजा महाजन यांचा 'डहाळी' (१९६६) यशवंत बाबर यांचा 'पाळणा' (१९६०) सदाशीव माळी यांचा 'फुलमाळ' (१९६७) इत्यादी आनंदयादवांच्या संस्कारात संस्कारित झालेल्या कवितांचे संग्रह प्रसिद्ध झाले.

ना.घ. देशपांडे यांच्या 'शीळ' मधील कविता, ना.धों. महानोरांची 'रानातल्या कविता' मधील कविता, राजा मुकुंद यांच्या 'तणावा' मधील कविता आपापल्या परीने स्वतंत्र अभिव्यक्ती पध्दती घेऊन अवतरलेल्या आहेत. ना.घ.देशपांडे यांच्या ग्रामीण कवितांमधून निसर्ग व खेडे यांचे वातावरण आलेले आहे. महानोरांच्या संवेदनशीलतेमधील ग्रामीणत्व अनेक कवितांमधून व्यक्त होते. राजा मुंकुद यांनीही आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही दृष्टींनी निखळ अशी ग्रामीण कविता लिहिली आहे.

याशिवाय देविदास सोटे, विठ्ठल वाघ शंकर बडे यांच्या कवितांचीही येथे नोंद घ्यावी लागेल.

'साय' याकाव्यसंग्रहातून विठ्ठल वाघ यांची वैदर्भीय ग्रामीण बोलीतून अवतरणारी कविता रसिकांसमोर आली. प्रतिमासृष्टी आणि ग्रामीण मानसिकतेची बोलीच्या माध्यमातून त्यांनी उभी केलेली भावचित्रे त्यांच्या कवितेचे वेगवेगळेपण सांगून जातात. शंकर बडे यांची प्रारंभीची कविता ग्रामीण वास्तवाचा समर्थ अविष्कार घडविणारी आहे. 'ओळखी-अनोळखी' (१९७२) मधील एकनाथ देशमुखांचे भावविश्व ग्रामीण जाणीवांचेच आहे.

ना.धो.महानोर यांचे ' रानातल्या कविता','वही','पावसाळी कविता','अजिंठा', 'पळसखेडची गाणी',' पक्ष्यांचे लक्ष थवे','प्रार्थना' दयाधना इ. काव्यसंग्रह आले.

'ग्रीष्माचे उन्ह' सारख्या त्यांच्या कवितेतून दुष्काळातील खेडयाचे चित्र येते ते असे

'ग्रीष्माचे उन्ह
ग्रीष्माचे उन्ह एकदा खेडयावर आलं
खेडे उदास झाले
घरात असेल तेवढ झोळी टाकून
स्वत:नागडे झाले.'

ISBN 978-93-86623-[illegible]

[illegible] कवितेत राजकीय व्यवस्थेच्या ढोंगीपणाचे आणि कृतीचे दर्शन घडते. दोन मुख्य दुष्काळात [illegible] [illegible] प्रकार शेती [illegible] [illegible] दिसत [illegible] महाराष्ट्रातील आजच्या [illegible] [illegible] [illegible] असे कधी [illegible] [illegible] कवी करतो [illegible] कवी [illegible] [illegible] व्यक्त होते

[illegible]

ओली [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] मोसून [illegible]

[illegible] ओळीमधून [illegible] [illegible] आणि [illegible] यांचे अल्पशब्दात कवी दर्शन घडविले [illegible] [illegible] [illegible] महानोरांचा 'रानी' हा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाला. या काव्यसंग्रहामधून विपुल प्रमाणात [illegible] [illegible] भावना प्रकटल्या आहेत.

[illegible] कविता [illegible] या संग्रहातील महानोरांची कविता रोमँटिकतेकडून वास्तवाकडे वळली [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राजा

[illegible] पानीमध्ये [illegible] [illegible] बाग

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हिरवे काही

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गाणे आणि मैही

महानोर यांची सुरुवातीची कविता रोमँटीक वाटत असली तरी ती प्रार्थना दयाघना मध्ये [illegible] काव्यप्रवाहातील महत्त्वाची कविता ठरते. ती आत्मनिष्ठेकडून समाजनिष्ठेकडे प्रवास करते आहे. महानोरांच्या [illegible] लक्षणीय परिवर्तन आले म्हणून ग्रामीण कवितेतील त्यांचे स्थानही तेवढेच लक्षणीय आहे.

[illegible] महानोरांच्या कवितेतील ग्रामीण जाणीवांची कविता म्हणजे विठ्ठल वाघ यांची कविता ग्रामीण [illegible] या जीवनाचा केंद्रबिंदू असलेला शेती व्यवसाय आणि शेतकरी समाज हा त्यांच्या कवितेचा मुख्य गाभा आहे. [illegible] त्याचे सुख दुःख, त्यांच्यावर होणारे अन्याय, पिळवणूक या सर्वांचा वेध ही कविता घेते. राजकीय मंडळीकडून [illegible] असलेल्या भ्रष्ट आचारणाच्या चित्रणाबरोबरच ही कविता मानवी मनाचा वेध ही घेते.

त्यांच्या 'तिफन' सारख्या कवितेत विठ्ठल वाघ पेरणीच्या प्रसंगाचे अत्यंत नाटयपुर्ण करतात. [illegible] शेतकऱ्यांच्या अवस्थेचे चित्रण करताना वास्तवाचे दर्शन ते घडवितात ते म्हणतात–

'फुलवत्या कापसाले नदर चोरु चोरु पाहे

नंगीमाय माऊलीचो माडी उघडीन राहे.'

यातून कापूस पिकविणाऱ्या या माय माऊलीला आपली इभ्रत झाकण्यापुरतेही वस्त्र मिळू नये? या प्रखर वास्तवाची जाणीव या ओळींमधून प्रकट होते. 'तिफण डोया' या कवितेतील व्यथा जशी बैलांची तशीच बैलाप्रमाणे राबणाऱ्या शेतकऱ्यांचीही आहे.

स्वार्थी राजकारणी ग्रामीण भागापेक्षा शहरी विकासाकडे झुकते माप देतात. अशा स्वार्थी राजकारण्याचे शासन शेतकऱ्यांवर अन्याय करते. त्यांच्या शासनात शेतकऱ्यांच्या पिळवणूकीला सीमा राहत नाही. या अन्यायाचे पिळवणूकीचे, ढोंगीपणाचे, स्वार्थी कृतीचे चित्रण वाघांच्या कवितेत धगधगत्या शब्दात येते. गाळ, अजून, ऋतू, मेंढर, [illegible] यासारख्या कवितांमधून याचे दर्शन घडते.

"येरे येरे पावसा म्हणून पाऊस आला मोठा बाई

पैसा झाला खोटा नाई, दुधानं भरला लोटा नाई

पोट्टे मागतात दुध दई, माय लावते बऱ्याच रई,

धुमळण घातलं बाई लोणी येत का नाई?''

स्वार्थी राजकारण्यांच्या वृत्ती प्रवृत्तीचे दर्शन या ओळीतून घडते.

'माहेबराव पाटील' ही कविता १९ मार्च १९८६ साली शेती न परवडणाऱ्या कुटूंबातील कर्त्याने केलेल्या आत्महत्येवर आधारीत आहे कवी म्हणतो,

ISBN 978-93-86623-44-7

''आता कापूस जवारी पेरसान त लेक हो
हराम मौतीनं मरसान
आता पेरा तासातासान लोखंडी दगडी गोटे
चारी मेटीन बाभुइचे खम्मण काटे''

प्रखर वास्तव आणि विद्रोहने बीज पेरणारी ही कविता आहे बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करतांना ते लिहतात--

''आग लागून गाव राखोळा झालं
माणसाच्या जागी ढोराचं नाव आलं''

गाव बदललं तशी गावातली माणसंही बदलली. 'माणूस' या कवितेत या बदललेल्या माणसाचं रुप येत

''कसा झाला हा माणुस कडुलिंबाचा रे पाला
येल काकडीचा होता बार कारल्याचा आला''

ग्रामीण शेतकरी जीवनाचे दारिद्र्य कष्टमयता, पिळवणुक या सा–यांचे वेदनागर्भ चित्रण ही कविता करते. विठ्ठल वाघांची कविता ही लोकानुभव, लोकभाषा, लोक जीवन, लोकसंस्कृती, लोकगीत यांच्या अंगाने आविष्कृत होणारी लोककविता आहे.

डॉ. रविंद्र ठाकूर म्हणतात,'' ग्रामीण साहित्य चळवळ गतिमान झाल्यानंतर म्हणजे १९७५ नंतर ग्रामीण कविताही मोठ्या प्रमाणात लिहिली जाऊ लागली होती. ही कविता १९८०–८१ नंतर संग्रहरुपाने पुढे येऊ लागली यातली काही कविता काव्यागुणात कमी असली तरी तिच्यातून व्यक्त होऊ पाहणारी जाणीव नोंद घेण्याजोगी होती. ग्रामजीवनाविषयी आंधळ्या कौतुकाची भावना व बाळगता आशयाभिव्यक्तीचे सर्व संकेत बाजूला सारुन हे कवी सरळ जीवनानुभवाला भिडलेले दिसतात''.

हिरामण लांजेवार (गावाकडची गाणी), सोपान हाळमकर (आक्रोश), मोहन पाटील, आबा गणपती, उषा भालेराव (रान कामुन्या) वाहरु सोनवणे (गोधड)महेश केळुसकर, प्रतिमा इंगोले इ. च्या कविता याच साहित्यीक पर्यावरणातून अवतरलेल्या आहेत.

''ज्याने मातीतून आपल्यासाठी
रात्रदिस भाकरी उपसल्या
त्याच्या काळजाच्या भेगा
संगा कोणं कोणं तपासल्या''(व्रज आणि नांगर)

या ओळींमधून सुधाकर गायधनी यांनी शेतक–यांच्या कष्टमय जीवनाकडे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

हे राज्य शेतक–यांचे व्हावे या कवितेत ते कष्टकरी शेतक–यांनाच संघटीत होण्याचे आवाहन करीत म्हणतात.

हे राज्य शेतक–यांचे व्हावे
असे काही करा
कष्टक–यांनो आता तरी
कंबर कसा जरा.

शिवाजी नामगवळी (चिगूर), चंद्रकुमार नलगे यांनीही या काळात ग्रामीण स्वरुपाच्या कविता लिहिल्या.

प्रतिमा इंगोले हया व–हाडी ग्रामीण स्त्री जीवनाचं दुःख तर त्यांच्याकवितांमधून रेखाटतातच पण शेतक–यांच्या वाट्याला पेरणी पासून ते पीक घरात येई पर्यंत किती संकटांना सामोरे जावे लागते याचा तपशीलही देतात. कालचा गाव बदलत असल्याची खंत करपल्या चेह–याचा चंद्र या विठ्ठल किनगावकांच्या कवितेतून अशी व्यक्त होते.

''गावात शिरतो तर आहे.
घरादाराचं बंद दार
न बाहेर ओस पडलेला पिंपळपार
आता गावाला येतो स्मशनाचा वास

अगणाना नुसताच विश्वमिवाटांना भास''

अशीच काहीशी भावना 'गढीवरचे झाड' या कवितेत माधव न. कावळे [illegible] व्यक्त [illegible] आहे

यात माधव बोरान यांच्या आगून ना मानस झाय (१९८१) या काव्यसंग्रहातील कवितांना [illegible] दु:खाच्या तीव्र जाणीवेतून खेडून माणसाच्या ठिकाणी येणारी हैवशणाना त्यांच्या कवितामधून व्यक्त झाली आहे [illegible] मध्येच ' गावाकडची कविता' या नावाने जगदिश देवपुरकर यांचा काव्यसंग्रह आला. गावातील दैन्य, जातीय [illegible] ग्रामीण स्त्रियांचे दु:ख इ. चे दर्शन त्यांच्या कवितामधून घडते. नारायण कुलकर्णी कवठेकर यांच्या 'मवनाच्या [illegible]' (१९८२) या काव्यसंग्रहातूनही दुष्काळ, गरिबी इ. चे ग्रामीण संदर्भ आलेले आहेत. 'जागलझडी' (१९८[illegible]) [illegible] कोळगाकर यांच्या काव्यसंग्रहातील कवितांमधून येणा या ग्रामीण प्रतिमा लक्षणीय आहेत. याच अनुषंगाने [illegible] यांच्या 'हुंदका' (१९८३) या काव्यसंग्रहाचीही नोंद घेतली पाहिजे. एस.एस. शिंदे यांचा 'सर्वा' हा १९८३ [illegible] झालेला संग्रह या संग्रहातील विशेषत: शेतावर, विरही, काळात, गर्भगत, काळीखान, फिरकी, [illegible] इ. कवितांमधून [illegible] झालेली ग्रामचित्रे विलोभनीय आहेत. याच दरम्यान आलेल्या रानगंध या सु.ग. चव्हाण यांच्या अनुकरणात्मक काव्य[illegible] उल्लेख करता येईल. दा.र. दळवी यांच्या 'सिंधुलहरी' (१९८८) आणि 'मालवणीखाजा'(१९८[illegible]) या संग्रहा[illegible] कोकणच्या ग्रामीण पार्श्वभुमीवर आधारलेल्या मालवणी बोलीचा वापर आणि निसर्ग, शेतीवाडी, लोकजीवन [illegible] लक्षणीय कविता आहेत.

१९६० हे वर्ष मराठी कवितेतील परिवर्तनाच्या दृष्टीने आरंभबिंदु आहे. कारण याच काळात मराठी कविता अधिक चिंतनशील व गंभीर होऊ लागली.

संदर्भ

१) सरदार गं.बा., महात्मा फुले व्यक्ती आणि विचार, ग्रंथाली प्रकाशन, पुणे-१९८१

२) फडके य.दि.महात्मा फुले समग्र वाङ्‌मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई १९९१

३) भोळे भा.ल., महात्मा जोतीराव फुले, साहित्य अकादमी प्रकाशन, मुंबई २०१३

४) भगत दत्ता, फुले ज्योतीराव गोविंद (तृतीय रत्न) शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर २००१

५) नरके हरी(संपा), महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ साधन प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई १९९१

६) किर धनंजय, महात्मा जोतीराव फुले, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई २०००

७) पाटणकर अरूण(संपा), लोकराज्य महात्मा जोतीराव फुले विशेषांक, १९९१.

८) मढीकर दिलीप रा., महात्मा जोतीराव फुले: जीवन व कार्य ललितराज प्रकाशन, अहमदनगर

९) पाटील प.सि., महात्मा जोतीराव फुले चरित्र, मनोविकास प्रकाश, मुंबई २००१

१०) किर धनंजय व मालशे स.ग.(संपा), महात्मा जोतीराव फुले समग्र वाङ्मय, महा.रा.साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई १९६९

११) भोळे भा.ल., महात्मा जोतीराव फुले वारसा आणि वसा, साकेत प्रकाश, पुणे २००७

१२) आगलावे सरोज (डॉ.), महात्मा जोतीराव फुले सामाजिक तत्त्वज्ञान, सुगावा प्रकाशन, पुणे २००३

१३) ढोंबरे तानाजी, महात्मा जोतीराव फुले सामाजिक तत्त्वज्ञान, सुगावा प्रकाशन, पुणे २००३

१४) देशपांडे के.ना. व माळी आ.ल., भारतीय शिक्षण तज्ञ आणि विचारवंत, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद २०१४